

Te verschijnen in:

R. van den Born, M. Drenthen, P. Lemmens en T. van Slobbe (red.):

*Plaats. Verbondenheid, met natuur en landschap*. Zeist: KNNV Uitgeverij, 2011

## **Het leesbare landschap als woonplaats**

### *Van lezend observeren naar plaatsverbondenheid*

Martin Drenthen

#### **Inleiding**

De term leesbaar landschap speelt een grote rol in discussies rondom landschapsbescherming in Nederland. Het begrip verwijst naar de manier waarop oude cultuurlandschappen – sommige meer dan andere – tekens bevatten die het mensen mogelijk maakt het land te lezen als een betekenisvolle tekst. Het lezen van het landschap bestaat er dan uit dat je de structuur van een bepaalde plaats leert begrijpen, waardoor je ineens gaat zien dat allerlei voorheen losse elementen in een landschap bij elkaar horen en samen een verhaal vertellen over deze plek. De Nederlandse overheid en enkele natuurorganisaties hebben het begrip ‘leesbaar landschap’ omarmd in de veronderstelling dat het kan helpen om de plaatsverbondenheid van mensen te vergroten.

Dit idee heeft gebiedsbeheerders zoals Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer geïnspireerd om de leesbaarheid van hun gebieden te verbeteren. Door bepaalde landschapselementen te benadrukken, bijvoorbeeld door overwoekerde graften in een Zuid-Limburgs heuvellandschap vrij te maken van begroeiing, wordt dat landschap leesbaarder gemaakt, waardoor het verhaal van dat landschap makkelijker kan worden verstaan. Daarbij speelt natuurlijk de fysieke toegankelijkheid een rol: je kunt een gebied alleen dan lezen wanneer je er ook kunt komen. Maar leesbaarheid van het landschap hangt niet alleen af van de fysieke toegankelijkheid van een gebied, het hangt ook af van de *conceptuele* toegang: in hoeverre zijn mensen in staat de verschillende fysieke kenmerken op te merken, te herkennen en te duiden als onderdelen van een samenhangend verhaal? Zo hangt de leesbaarheid van een plek bijvoorbeeld af van de informatie waarover een lezer beschikt. Wie weet dat in het verleden op deze plek een kasteel stond, zal veel sneller de reliëfverschillen opmerken die na de sloop van het kasteel in het landschap zijn achtergebleven. En voor degene die weet dat de heggen langs de Maas in Noord-Limburg een overblijfsel zijn uit de Romeinse tijd, en al die tijd een duidelijke functie hebben gehad bij het afscheiden van weidepercelen, zijn deze heggen plots veel méér dan zomaar een rijtje struiken: ze vormen getuigen van een lange geschiedenis.

De vele informatieborden met ecologische en cultuurhistorische gegevens die we de laatste tijd steeds vaker in het landschap zien, zijn bedoeld om wandelaars meer kennis te geven over een bepaalde plek, zodat zij het verhaal van de plek daadwerkelijk terug kunnen lezen in het landschap. Nadeel van borden is natuurlijk wel dat we het landschap dan eigenlijk helemaal niet meer hoeven te lezen, omdat het verhaal immers al keurig op een bordje vermeld staat. Om die reden vinden veel mensen dat natuurbeheerders terughoudend moeten zijn in het plaatsen van informatieborden.

Gelukkig zijn borden niet de enige manier om informatie te verstrekken over een bepaalde plek. Zo proberen natuurorganisaties al lange tijd het brede publiek bij hun gebieden te betrekken door ‘wandeltochten met de boswachter’ te organiseren, waarbij mensen leren dat je meer van een plek kunt zien en begrijpen wanneer je beter leert kijken. Wanneer je meer *weet* van een landschap, ga je vanzelf beter *kijken* en zul je uiteindelijk

inzien dat elk landschap een betekenisvol verhaal vertelt, zo is de verwachting. En een landschap dat een verhaal vertelt zul je eerder waarderen.

Veel natuurorganisaties proberen zo de leesbaarheid van het landschap te verhogen – enerzijds door de fysieke toegankelijkheid van gebieden te vergroten en plekken beter leesbaar te maken, anderzijds door via natuureducatie het leesvermogen van mensen te vergroten – opdat meer mensen zichzelf verbonden zullen voelen met een landschap en zich daardoor uiteindelijk ook sterker zullen inzetten voor de bescherming ervan. Het is overigens opvallend hoe weinig onderzoek er is gedaan naar de vraag of een ‘leesvaardigheid’ inderdaad afhangt van de beschikbare kennis, en of grotere leesvaardigheid automatisch leidt tot een diepere verbondenheid met bepaalde plekken. Maar dat laatste is niet waarover ik het in dit hoofdstuk wil hebben.

Ik wil het hebben over een vraag die daaraan voorafgaat. De vooronderstelling achter de idee van een leesbaar landschap is immers dat landschappen zich, tot op zekere hoogte tenminste, laten vergelijken met een geschreven tekst omdat hun betekenis zich eigenlijk pas toont voor wie de moeite neemt die landschappen te lezen en te interpreteren. In dit hoofdstuk wil ik stilstaan bij deze vergelijking tussen landschappen en teksten.

Van geschreven teksten weten we dat ze een bijzondere betekenis voor ons kunnen hebben. Sommige teksten fungeren als bronnen van informatie, informatie die we al dan niet nuttig achten, die we al dan niet tot ons kunnen nemen. Maar andere, met name literaire teksten, zijn veel meer dan dat. Die zijn niet zozeer bedoeld om informatie aan de lezer over te dragen, maar om een perspectief op de wereld te openen, een spiegel voor te houden, troost of hoop te bieden, enzovoort. Kortom: sommige teksten spelen een rol in de manier waarop we de wereld en onszelf begrijpen. Sterker nog: sommige teksten definiëren voor een deel wie we zijn, omdat ze ons de woorden, uitdrukkingen en verhalen geven waarmee we over onszelf en onze wereld denken en waarmee we onszelf vorm geven. Juist zulke teksten zijn zo bijzonder voor ons omdat we er een diepe verbondenheid mee kunnen voelen. Denk daarbij aan de manier waarop een heilig boek als de Bijbel of de Koran voor sommige mensen als een leidraad dient die hen helpt in de wereld een weg te vinden. Maar denk ook aan het kinderboek dat je nog steeds dierbaar is omdat het een sleutelrol speelde in je jeugd en je mede heeft gemaakt tot wie je nu bent.

Wanneer sommige landschappen inderdaad op die manier met teksten vergelijkbaar zouden zijn, dan zou dat begrijpelijk maken waarom sommige mensen zulke landschappen niet alleen mooi of plezierig of interessant vinden, maar ook waarom ze ons extra dierbaar kunnen zijn en ze ten diepste verweven kunnen raken met wie we *zelf zijn*. Maar hoe ver strekt de vergelijking met landschappen en teksten? Wat zijn teksten eigenlijk, en wat gebeurt er zodra bepaalde teksten iets teweegbrengen bij ons als lezer? En wat bedoelen we eigenlijk wanneer we een landschap vergelijken met een tekst? Wanneer we landschappen inderdaad als teksten kunnen opvatten, hoe zinvol is het dan om informatie aan te bieden via voorlichtingsborden en milieueducatietrainingen? Over al die vragen gaat dit hoofdstuk.

### **Het leesbare landschap als voedsel voor de geest**

De term leesbaar landschap werd voor het eerst gebruikt door schrijver, dichter en landschapsactivist Willem van Toorn. Het Nederlandse rivierenlandschap speelt een belangrijke rol in zijn werk, zowel in zijn romans en novellen (*Een leeg landschap*, 1988; *De rivier*, 1999) alsook in zijn essays (*Leesbaar landschap*, 1998; *Project Nederland*, 2007 en *Het grote landschapsboek*, 2011). In al die boeken toont Van Toorn zich bezorgd om dit landschap.

Eind jaren tachtig en begin jaren negentig was Van Toorn woordvoerder van een protestbeweging die zich verzette tegen plannen van Rijkswaterstaat om de dijken langs de grote rivieren drastisch te verhogen. Vanwege klimaatverandering werd een toename van

neerslag verwacht, die samen met de effecten van traditioneel waterbeheer bovenstrooms, zoals kanalisering en toenemende asfaltering van oppervlakten, de kans op overstromingen flink zou doen toenemen, zo was de overtuiging. Het was zaak daar wat aan te doen, en er werd gekozen voor de goedkoopste oplossing: de oude, kleinschalige dijken zouden worden vervangen door grootschalige ‘zeedijken’. Volgens de activisten zou dit plan een desastreuze uitwerking hebben op het traditionele, typisch Hollandse rivierlandschap zoals dat beroemd is geworden door zeventiende-eeuwse schilders als Jacob en Salomon Ruysdael. In het oude landschap vind je allerlei oude resten van voormalige bewoning – ze zijn overal aanwezig en goed zichtbaar als je weet hoe en waar je moet kijken: (resten van) heggen, houtwallen, dijken, oude dijken, wielen en terpen. Allemaal getuigen ze van de lange geschiedenis die mensen met dit gebied hebben. En al deze zaken zouden worden bedreigd als de plannen van Rijkswaterstaat door zouden gaan: de oude tekens en sporen in het landschap zouden worden uitgewist waardoor de leefbare, betekenisvolle wereld zou veranderen in een uniform, louter functioneel landschap gedomineerd door rechte lijnen. Volgens sommige activisten zou het zelfs leiden tot een ‘gesystematiseerd’ of ‘gemedicaliseerd’ landschap met artificiële aders, *bypasses* and hartkleppen, zonder enige diepere betekenis.

In deze context introduceerde Willem van Toorn het begrip leesbaar landschap: een landschap dat je kunt lezen als een betekenisvolle tekst. En deze tekst gaat nadrukkelijk over ons eigen verleden:

*“Deze landschappen herinneren ons langs ingewikkelde en soms onbewuste wegen eraan dat er een verleden bestaat, dat er in dat verleden mensen leefden die net als wij met de wereld moesten omgaan, die zich moesten beschermen tegen de natuur en tegelijkertijd haar bronnen gebruikten”* (Van Toorn, 1998, p. 66).

De reden waarom we zulke leesbare landschappen zouden moeten waarderen heeft volgens Van Toorn te maken met onze eigen identiteit:

*“We moeten in contact blijven met het verleden – niet omdat het verleden beter zou zijn dan het heden is, maar omdat we nu eenmaal ons bestaan, onze identiteit, onze voorstelling van de wereld aan het verleden te danken hebben, en omdat we over de toekomst alleen kunnen nadenken door gebruik te maken van ervaringen uit het verleden”* (Van Toorn, 1998, p. 66).

Vanuit deze notie van leesbaar landschap bekritiseert Van Toorn de ‘sanering’ van het Nederlandse landschap die het gevolg zou zijn van de grootscheepse dijkverhoging. Toen jaren later, mede als gevolg van de protesten, de originele plannen van Rijkswaterstaat werden aangepast en er bij de uitvoering meer oog was voor een goede plaatselijke inbedding van de nieuwe dijken, verlegde Van Toorn zijn aandacht naar natuurontwikkeling – een andere bedreiging van het traditionele rivierlandschap. Volgens Van Toorn zou grootscheepse ‘natuurbouw’ in de uiterwaarden – de creatie van nieuwe natuurgebieden op voormalig boerenland – een vergelijkbaar desastreus effect hebben op de leesbaarheid van het landschap. De eeuwenoude resten van menselijke aanwezigheid in het rivierengebied zouden namelijk langzaam worden overwoekerd door natuurprocessen, of door de menselijke ingrepen waarmee de beginfase van natuurontwikkeling over het algemeen gepaard gaat.

Belangrijk om op te merken is dat Van Toorns primaire zorg in eerste instantie misschien niet zo veel te maken heeft met natuurbehoud, als wel met *ons* en met onze relatie tot het landschap. Hij is bezorgd over wat er met *ons* gebeurt zodra we alle menselijke tekenen in het landschap uitwissen. “Een landschap dat te weinig ‘tekens’ bevat, of waar te veel herkenbare tekens uit verdwenen zijn, heeft ons niets te zeggen” (Van Toorn, 1998, p. 66). Hij ziet het daarom als “een gevaarlijke ontwikkeling dat men in een belangrijk deel van natuurbouw een soort landschappen nastreeft waarin de mens hoogstens nog als recreant, of als *consument van het landschap* aanwezig is – niet meer als bewoner, als iemand voor wie de tekens en verhalen van het landschap voedsel voor de geest zijn” (Van Toorn, 1998, p. 77).

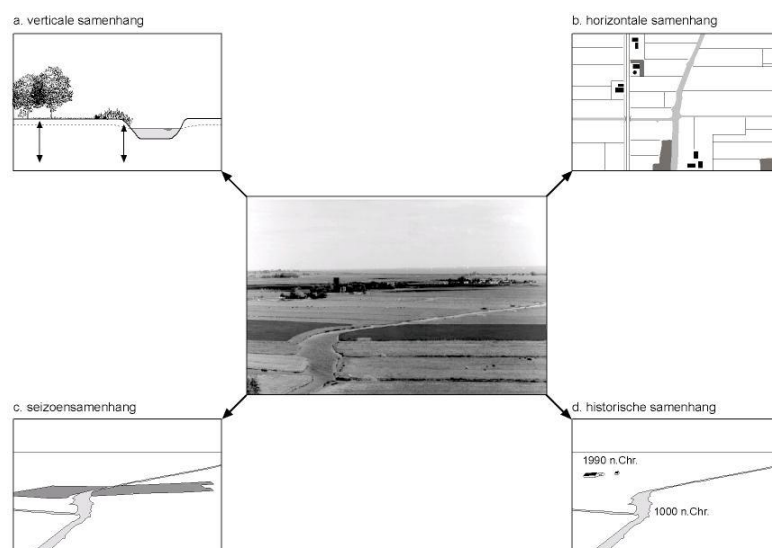
Wanneer landschappen op deze manier onleesbaar worden, dan zullen mensen volgens Van Toorn uiteindelijk elk gevoel van identiteit verliezen en verworden tot slechts ‘bezoekers’ van het landschap, niet meer dan toeristen zonder een eigen (aan de plaats gerelateerde) identiteit. Het is duidelijk dat de term leesbaar landschap voor Van Toorn voor veel méér staat: zonder een diepe verbondenheid met het landschap verliest ons leven aan betekenis. Het leesbare landschap vormt de onmisbare grond voor een volwaardig menselijk bestaan.

### Het IVN-project Leesbaar Landschap

Zoals ik aan het begin van dit hoofdstuk aangaf, is het concept leesbaar landschap sinds de introductie door Van Toorn door anderen overgenomen. Natuurorganisaties gebruiken het begrip om het publiek bij hun activiteiten te betrekken en zij menen dat het kan helpen de verbondenheid tussen mensen en hun landschap te versterken; beleidsmakers denken dat het behulpzaam kan zijn bij het versterken van het draagvlak voor natuurbehoud. Ik zal hieronder laten zien dat Van Toorns oorspronkelijke begrip in de vertaalslag richting natuurbeschermingspraktijk echter een niet onbelangrijke betekenisvernaauwing heeft ondergaan, waardoor datgene wat wezenlijk was voor Van Toorn – de rol van het landschap in zijn visie op een goed leven – buiten beeld dreigt te raken.

In 2004 nam de natuur- en milieueducatievereniging IVN Van Toorns idee als uitgangspunt voor een grootscheeps milieueducatieproject, waarbij het begrip zodanig werd geoperationaliseerd dat je het kon toepassen in concrete landschapspraktijken. Centraal daarbij stond de gedachte dat je het leesbare landschap kon gebruiken als centraal aandachtspunt voor natuurexcursies. Het IVN schreef daarom een *Handleiding leesbaar landschap* (Hendriks & Kloen, 2007), dat natuurgidsen helpt om tijdens een twee uur durende landschapswandeling lokale belangstellenden (bewoners en bezoekers) te leren met nieuwe ogen naar een landschap te kijken en het landschap te leren ‘lezen’. Het doel van zo’n wandeling is enerzijds om mensen een dieper, completer begrip van een bepaalde plek te geven, ze het gevoel te geven dat ze beter begrijpen waar ze zich bevinden in tijd en ruimte, en ze te helpen zien welke verhalen een plek te vertellen heeft, zodat hun relatie met die plek wordt verrijkt. Anderzijds gaat het erom om naar aanleiding van een gesprek over de verschillende landschapskwaliteiten mensen te betrekken bij pogingen om de leesbare elementen van het landschap beter te beschermen.

De IVN-methodiek onderscheidt vier verschillende manieren om een landschap te lezen (fig. 1), die op concrete plekken kunnen worden gebruikt om de structuur en het verhaal van een landschap te leren kennen.



Figuur 1. Project Leesbaar Landschap, Hendriks & Kloen (2007).

De eerste leeswijze kijkt naar de *verticale* opbouw van aardlagen en de relatie tussen ondergrond (bodemsamenstelling, water, reliëf) en wat er boven de grond gebeurt. Vanuit dit perspectief kan blijken dat landgebruik (weidegrond, bouwland, bos, water) iets vertelt over de ondergrond, zoals de bodemsamenstelling en de stand van het grondwater. Op dezelfde manier zegt de aanwezigheid van biotopen zoals sloten, poelen, heggen, houtwallen of er ergens voedselrijke of juist voedselarme ondergrond bestaat, of we ons op een stroomrug bevinden, of juist in een oude rivierarm. Vanuit dit oogpunt kun je ook leren welke planten hier ‘thuishoren’, en welke niet. Niet alle landschappen zijn even goed leesbaar in deze verticale zin. Sommige plaatsen vertonen erg complexe ruimtelijke patronen, omdat de ondergrondse geomorfologische patronen bovengronds tot expressie komen. Op zulke plekken ben je getuige van gebeurtenissen uit het diepe verleden: bodemafzettingen, oude rivierbeddingen en andere ondergrondse structuren worden weerspiegeld in bovengrondse structuren zoals vegetatietypes, de aanwezigheid van plassen, boerderijen enzovoort. Andere plaatsen zijn juist vooral functioneel gestructureerd, waarbij de structuur van de ondergrond geen noemenswaardige rol speelt. Dat is bijvoorbeeld het geval in sommige nieuwe polders met hun rechte stratenpatroon waar de onderliggende structuren vaak verborgen blijven. Van Toorn noemt veel van zulke louter functionele landschappen ‘geëgaliseerd’ of ‘gesaneerd’. In tegenstelling tot wat Van Toorn suggereert, is het trouwens helemaal niet zo vanzelfsprekend dat elke vorm van natuurontwikkeling onmiddellijk de leesbaarheid van een landschap zal verminderen. Wanneer natuurontwikkelaars bijvoorbeeld uiterwaarden vernatten door fijnmazige, reliëfvolgende kleiwinning, dan brengen ze daarbij juist allerlei structuren aan de oppervlakte die voorheen verborgen waren (Drenthen, 2009), waardoor als het ware een oudere tekst tevoorschijn komt. Het *opnieuw* leesbaar maken van diepere lagen kan zo de tijdsperiode van het landschap radicaal verlengen en het kan in die zin ons plaatsgevoel uitbreiden met een langere tijdshorizon.

Het tweede perspectief richt zich op de *horizontale* structuur en let op die patronen die je vanuit vogelperspectief zou zien en die je op een topografische kaart kunt terugvinden. Deze vormen en structuren zijn doorgaans gevolg van de functionele relaties binnen een landschap: ecologische, geologische en hydrologische, maar vooral ook sociaal-culturele en economische verbanden. De horizontale landschapslezing verklaart ruimtelijke patronen vanuit gebruiksfuncties en vertelt zo hoe een landschap functioneert. De afstand tussen huiskavels en hooikavels in een boerenlandschap leert je iets over de wijze waarop het land wordt bebouwd. Het fietspad langs de snelweg, de manier waarop de polder een functie heeft in de waterhuishouding van de stad, en de weg van het gehucht naar de kerk zeggen allemaal iets over de menselijke functionele relaties zoals die in de ruimte zijn beslag hebben gekregen. Door de horizontale relaties te bestuderen krijg je beter inzicht in het grondgebruik en de functies die een bepaald landschap vervult. Landschappen met een hoge horizontale leesbaarheid hebben complexe, meervoudig functionele patronen en vertellen daarom een interessant verhaal, terwijl slecht leesbare landschappen over het algemeen wat eentoniger en saai zullen zijn (de monoculturen van de bio-industrie).

Het derde perspectief op het leesbare landschap richt zich op de manier waarop het landschap iets zegt over de tijd van het jaar: hoe de plantenbloei de seizoenen weerspiegelt, maar ook hoe andere landschapselementen het gevoel kunnen geven dat je je in een bepaalde tijd van het jaar bevindt. Op sommige plaatsen bestaat gedurende het hele jaar veel variatie, en veranderen de kleuren en vormen van de vegetatie met elk seizoen. Op sommige plekken zijn deze veranderingen abrupt, elders zijn ze meer geleidelijk. Een landschap met een lage seizoensleesbaarheid – zoals een tuinbouwgebied met veel kassen – ziet er het hele jaar hetzelfde uit, terwijl een landschap met een hoge leesbaarheid ons iets kan leren over de betekenis van lente, zomer, herfst en winter, iets toont over de betekenis en de invloed van de seizoenen op het land.

Het vierde perspectief ten slotte kijkt naar de (cultuur)geschiedenis van een bepaalde plek en hoe specifieke momenten in de geschiedenis tot aanwijsbare patronen en elementen in het landschap hebben geleid. Centraal in dit perspectief staan door mensen veroorzaakte landschappelijke elementen en patronen, zoals gebouwen en wegen. Het patroon van percelen zegt iets over de organisatorische structuur ten tijde van de ontginning, het huidige landgebruik (weidegrond, slibstort, kleiafgraving) kan ons iets vertellen over de lokale historische ontwikkeling. Een oude boerderij op een terp in een polder langs de Waal zegt iets over de tijd waarin ze gebouwd is; het baksteen laat ons zien hoe die rivier mensen vroeger van bouw materiaal voorzag; de terp verhaalt over de tijd dat de rivier hier nog vrij kon bewegen en regelmatig het land overstroomde, met achterlating van vruchtbare grond. Als we nauwkeurig naar de bijgebouwen kijken, kunnen we bovendien iets leren over de verhouding tussen herenboeren en landknechten in de vorige eeuw. Dit alles tezamen toont ons hoe de boeren in deze streek zich steeds aan de rivier hebben aangepast. Zelfs de vegetatie vertelt een verhaal: de resten van oud geriefhout leren ons dat hier vroeger een boerderij stond lang nadat het gebouw zelf verdwenen is. Het voorkomen van bepaalde boomsoorten herinnert ons zelfs aan de oude Romeinen die hier zijn geweest en die bepaalde bomen en gewassen hiernaartoe hebben gebracht. Maar het cultureel-historisch perspectief kijkt niet alleen achterom: het kan ons ook inzicht geven in de historische fase waarin we ons nu bevinden, en het kan ons zelfs iets vertellen over de vooruitzichten voor de toekomst. En ook nu kunnen we weer een onderscheid maken tussen plekken met hoge en plekken met lage leesbaarheid: sommige plekken verhalen een lange, complexe, en tamelijk complete geschiedenis, terwijl andere landschappen alleen iets vertellen over de meest recente gebeurtenissen, zoals de ruilverkavelingen in de jaren vijftig.

Volgens de IVN-benadering maken deze vier leeswijzen het mogelijk om een rijk en compleet begrip te krijgen van een bepaalde plaats en wat die ons te vertellen heeft. Wie op deze vier manieren naar zijn of haar landschap heeft leren kijken, zal allerlei zaken in hun onderlinge samenhang opmerken die hem of haar eerder zouden zijn ontgaan en zo krijgt diegene meer inzicht in het verhaal van het landschap.

Er bestaat een duidelijke overeenkomst tussen Van Toorn en het IVN-project: beide hebben als inzet mensen te leren meer aandacht te hebben voor het landschap. Beide willen laten zien dat sommige plekken een interessanter, complexer en kleurrijker verhaal te vertellen hebben dan andere, en dat het de moeite waard is je voor het behoud van die leesbare landschappen in te zetten. Wanneer we de visie van Van Toorn vergelijken met die van het IVN, valt wel op dat de tweede een stuk 'neutraler' is dan de eerste, en meer nadruk legt op het objectief observeren van het landschap, zonder oordeel vooraf. Het IVN is primair geïnteresseerd in het beschrijven en leren herkennen van aanwezige leestekens, en minder in de beoordeling van landschapskwaliteit, zo lijkt het. Een ander verschil is dat het IVN veel minder nadruk legt op de verhalen die over een landschap worden verteld. Waar Van Toorn vooral geïnteresseerd lijkt in landschappen omdat deze verhalen over de menselijke aanwezigheid en identiteit, daar is het IVN-perspectief juist meer gericht op de 'objectieve' kenmerken van het landschap zelf. En ten slotte, waar voor Van Toorn een intieme bekommernis om en verbondenheid met het landschap essentieel onderdeel is van het perspectief van het leesbare landschap, daar lijkt de IVN-methode afstandelijker. Het kernelement van Van Toorns benadering – dat het leesbare landschap een drager is van onze eigen identiteit – lijkt slechts een ondergeschikte rol te spelen in de vier perspectieven van het IVN. Al deze verschillen hebben, zo zal ik hieronder laten zien, te maken met verschillende visies op wat lezen eigenlijk is.

## **Het landschap als interessant verhaal**

Het IVN-project Leesbaar Landschap wordt sterk beïnvloed door een visie op de relatie tussen tekst en lezer die je semiotisch zou kunnen noemen. Het woord *semiotiek* is afgeleid van het Griekse woord voor ‘teken’ (*semeion*). Centraal in de semiotiek – de studie van tekens of tekensystemen – staat een zeer bepaalde opvatting over de aard van teksten en over de rol van het lezen van teksten. Ik geef hieronder een wat schematische weergave die geen recht doet aan de vele nuances in de theorie van de semiotiek, maar die veeleer bedoeld is om scherper te krijgen wat de beperktheid van het IVN-perspectief op leesbaarheid precies is.<sup>1</sup>

Volgens de semiotiek bestaat een tekst uit een geheel van tekens die in een bepaalde samenhang staan. Ze verwijzen naar elkaar en vormen een bepaalde structuur. Het lezen en begrijpen van de betekenis van een tekst bestaat uit het doorzien van de verbanden tussen de verschillende tekens. Een verzameling lijntjes en punten op papier vormt een letterteken, een verzameling letters vormt een woord en verschillende woorden vormen samen zinnen, die weer verwijzen naar andere zinnen. De betekenis van een tekst (en van een bepaalde zin of bepaald woord in die tekst) ontstaat door de onderlinge samenhangen met en verwijzingen naar de woorden en zinnen eromheen. Het interpreteren en begrijpen van de betekenis van een tekst berust volgens de semiotiek op inzicht in de verbanden tussen de onderlinge verschillende tekens. Die verbanden die de betekenis van een tekst uitmaken worden weliswaar door de lezer ontwaard, maar de structuur van die verbanden tussen de tekens bestaat in de tekst *zelf*. In zekere zin is een lezer van een tekst slechts een passieve verstaander van een structuur die ‘daar’ in de tekst reeds ‘objectief’ besloten ligt. Volgens de semiotiek bestaat het begrijpen van een tekst uit het expliciet maken van de verbanden en wederzijdse connecties tussen individuele elementen. Wanneer ik het betekenisvolle verbindende netwerk tussen losse elementen in een tekst doorzie, dan begrijp ik de betekenis van een tekst.

Volgens semiotici kun je niet alleen geschriften lezen, maar laat eigenlijk *alles* zich lezen als een tekst. Alle dingen in de wereld zijn gerangschikt in patronen en structuren, waarbinnen de meeste voorwerpen naar elkaar verwijzen. De hamer verwijst naar de spijker, hamer en spijker samen verwijzen naar de gereedschapskist en de timmerwerkplaats en uiteindelijk verwijzen al deze zaken samen naar de timmerman of klusser die een fietsenschuurtje repareert. De meeste dingen in de wereld verwijzen op deze manier naar elkaar en bijgevolg kun je de verschillende elementen in de wereld opvatten als tekens in een tekst. Aangezien volgens de semiotiek het interpreteren en begrijpen van een tekst niets anders is dan het doorzien van de verbanden in het netwerk van relaties tussen afzonderlijke objectief bestaande tekens, kun je zonder probleem ook een landschap als een tekst begrijpen: alles draait om het netwerk van relaties waarin de individuele ‘objecten’ in een landschap (een heg, een boerderij, een dijk, een weggetje) naar elkaar verwijzen als samenhangende tekens in een tekst.

Het IVN-project sluit nadrukkelijk aan bij deze semiotische tekstopvatting: “De betekenis van een boek ontstaat echter pas in de samenhang tussen de letters die woorden en zinnen vormen. Idem dito in een landschap: de betekenis van een landschap is te lezen in de samenhangen tussen alle onderdelen.” (Hendriks & Kloen, 2007, p. 4). Het project wil mensen leren om zo veel mogelijk verbanden tussen ‘objectieve elementen’ in een landschap te zien. De vier perspectieven van het IVN verwijzen daarom op de een of andere manier allemaal naar objectieve dingen ‘daarbuiten’. Het begrijpen van het leesbare landschap – het daadwerkelijke lezen van het landschap – betekent niets anders dan dat je in staat bent de *feitelijk bestaande* relaties tussen de dingen te zien, dat je weet hoe de verschillende elementen met elkaar samenhangen. Als ik een plek kan lezen, dan is dat omdat ik *weet* hoe de verschillende zaken samenhangen en ik in staat ben die samenhang te *reproducen* in een zinvol verhaal over die samenhang. De verhalen die op die manier worden ontdekt vertellen

---

<sup>1</sup> Mijn weergave doet geen recht aan alle nuances in het denken van semiotische denkers zoals Ferdinand de Saussure (1857-1913), Charles Sanders Peirce (1839-1914) en Claude Lévi-Strauss (1908-2009).

hoe het landschap is ontstaan, hoe het in elkaar zit, hoe het wordt gebruikt, en hoe het verandert gedurende het jaar.

De verhalen die via de semiotische leeswijze naar voren komen hebben in eerste instantie steeds betrekking op iets ‘daarbuiten’. In de semiotische benadering wordt de lezer van een landschap vooral gezien als een *toeschouwer* die informatie uit het landschap afleest en verbanden ziet. In het beste geval betekent dit dat een goed geïnformeerde en geïnteresseerde toeschouwer nog beter geïnformeerd zal raken. Dat zien we ook terug in de *Handleiding leesbaar landschap*, de handleiding voor IVN-gidsen, waarin een deelnemer aan een van de landschapswandelingen aan het woord komt en uitlegt wat de wandeling voor hem persoonlijk betekent:

*“Ik ben voor het eerst van mijn leven in het Brabantse Maasheggenlandschap. Ik zie een landschap met een verhaal. In nog geen uur tijd krijg ik het gevoel dat ik eeuwen geschiedenis in één keer overzie. Ik wil er meer van weten. [...] Volgende week ga ik een lang weekend naar Friesland. Of ze daar heggen hebben weet ik niet, maar vast wel grasland en akkers en water. Welk verhaal zal dáár achter zitten?”* (Hendriks & Kloen, Deel 1, Hoofdstuk 2, p. 3)

Enigszins gechargeerd zouden we kunnen zeggen dat de deelnemers aan het project vooral in hun hoedanigheid van toerist worden aangesproken. Willem van Toorn verzetten zich juist nadrukkelijk tegen de dominantie van de toeristische attitude in onze verhouding tot het landschap. Hij zag het concept leesbaar landschap als een tegenwicht daartegen: terwijl de toerist iemand is die “hoogstens nog als recreant aanwezig is”, is de bewoner van het leesbare landschap iemand “voor wie de tekens en verhalen van het landschap voedsel voor de geest zijn”. Een van de aantrekkelijke aspecten van het oorspronkelijke idee van Willem van Toorn had nu juist te maken met de gedachte dat het landschap – mits goed gelezen – ons iets zou kunnen leren over het goede leven. Wie het landschap waarmee hij verbonden is leert lezen als een zinvolle tekst, leert hoe dit landschap drager is van zijn of haar eigen identiteit. Daardoor ontstaat niet alleen een dieper gevoel van verbondenheid, maar verdiept ook de morele relatie tot het landschap. In de uitwerking die het IVN geeft aan Van Toorns idee lijkt deze morele verbondenheid tussen persoonlijke identiteit en landschap echter juist te ontbreken.

Het probleem met de semiotische benadering van teksten is dat deze niet in staat is uit te leggen hoe bepaalde teksten mensen kunnen *aanspreken*, hoe het kan dat sommige mensen door het lezen van een boek anders tegen het leven aan gaan kijken, hoe bepaalde boeken mensen dierbaar kunnen zijn, kunnen raken enzovoort. Ook de semiotische benadering van het leesbare landschap kent een fundamentele beperking: ze heeft weliswaar oog voor landschapsbetekenis als samenhang tussen de objectieve tekens in het landschap, maar geeft geen antwoord op de vraag waarom sommige landschappen betekenisvol zijn in het leven van mensen voor wie dat landschap dierbaar is. Wat buiten het bestek van zo’n perspectief valt, zijn lezingen van het landschap waarin een bepaalde vallei ‘sprookjesachtig’ is, een bepaald bos ‘mysterieus’, een rivier ‘machtig’. Dit soort ervaringen van een landschap kunnen in een semiotisch perspectief helemaal niet ter sprake komen, omdat ze domweg buiten het perspectief vallen van de semiotische opvatting van wat het lezen van een tekst inhoudt. Kwalificaties als sprookjesachtig, mysterieus en indrukwekkend kunnen hooguit worden gezien als subjectieve waardeoordelen achteraf, die niet met het lezen van het landschap zelf te maken hebben, maar met de waardering die de lezer achteraf aan de tekst toekent. Kern van de semiotische leeswijze van het IVN is om waardeoordelen uit te stellen en eerst maar eens goed te leren kijken.

Overigens gebiedt de eerlijkheid te zeggen dat het IVN expliciet erkent dat de vier perspectieven slechts een eerste stap zijn in het leren kennen van een landschap. Concreet dienen de vier leeswijzen enkel als begin van een gesprek onder bewoners en andere



belangstellenden over de betekenis van het landschap voor henzelf. Na afloop van een landschapswandeling met gids waarin mensen op de vier besproken manieren hebben leren kijken en hun waardeoordelen hebben uitgesteld, zou het gesprek verder moeten gaan over ‘waardeoordelen aan de hand van referentiebeelden’: de vraag welke plekken speciaal zijn, en wat die plekken precies betekenen voor mensen. Niettemin, het idee dat het begrijpen van de betekenis van een tekst gelijkstaat met het zien van verbanden tussen objectief bestaande tekens, kleurt bij voorbaat het IVN-perspectief op het leesbare landschap. In dat perspectief is de ethische relatie tot een plek pas in tweede instantie aan de orde. Daartegenover wordt in de benadering van Van Toorn de verhouding tot het leesbare landschap bij voorbaat in morele termen begrepen.

Impliciet gaat de methodiek van het IVN ervan uit dat leesbare landschappen vergelijkbaar zijn met informatieve, wetenschappelijke teksten. In het lezen van zulke teksten draait het om het begrip van de informatie die zulke teksten bevat. Analooq met zo’n informatieve lezing benadrukt het IVN dat het in de lezing van het landschap draait om kennis van allerlei feitelijke verbanden in een bepaalde plek: hoe die plek functioneert, hoe die plek door de seizoenen verandert en wat de cultuurhistorische en geologische geschiedenis van die plek is. Zulke informatie staat in zekere zin los van de persoon van de lezer, die wordt inwisselbaar, waardoor de boodschap zich ook door iedereen laat navertellen.

Vervolgens bestaat natuurlijk wel de mogelijkheid om die informatie, als je dat wilt, in verband te brengen met het eigen leven. Na de cursus van het IVN kan ik mijn persoonlijke ervaringen met een plek in een bredere context plaatsen, omdat ik heb leren zien waarom bepaalde zaken zijn zoals ze zijn. Het verhaal van een plek wordt er interessanter van, en met die kennis kan ik mijn eigen relatie met het gebied verdiepen. En wanneer ik die kennis deel met anderen, kunnen we onze collectieve relatie met het landschap verdiepen, waardoor mijn persoonlijke en onze collectieve ervaringen en belevingen van een plek intenser en completer worden.

En toch lijkt de houding van de landschapslezer van het IVN slechts op een oppervlakkige versie van het soort relatie met het leesbare landschap waar Van Toorn aan refereert. Voor de dichter Van Toorn draait het lezen van een landschap niet in de eerste plaats om informatie, maar vooral om iets anders: voor de ware bewoner is het landschap “voedsel voor de ziel” – het is de *context van waaruit hij zichzelf begrijpt*. Het landschap vertelt wat je plaats is in de wereld, waar je vandaan komt en waar je je bevindt. In Van Toorns visie biedt het leesbare landschap een *existentiële* context die jou iets vertelt over wie jij bent, hoe jij de wereld ziet, welke zaken er voor jou toe doen en welke niet. Die visie laat zich niet begrijpen wanneer we het leesbare landschap opvatten naar het model van een informatieve tekst. Daarvoor is een *alternatieve tekstopvatting* nodig, die de nadruk op andere aspecten richt en waarin het belang van teksten voor de vorming van onze eigen identiteit en ons wereldbeeld veel centraler komt te staan. Niet de informatieve tekst, maar literaire teksten zoals romans of gedichten moeten het uitgangspunt zijn.

### **Een alternatieve visie op lezen: vertellend op je plek zijn**

Bij het lezen van een literaire tekst draait het niet louter om het begrijpen van informatie. Natuurlijk is het belangrijk dat ik de basale informatie uit een roman begrijp – waar het verhaal zich afspeelt, wie de hoofdpersoon is, welke gebeurtenissen plaatsvinden. Toch kun je niet zeggen dat je de betekenis van een roman ten volle hebt begrepen wanneer je het verhaaltje kunt navertellen. Literaire teksten lezen we namelijk ook op een andere manier: ze vertellen ons iets over de *betekenis* van de wereld. Preciezer gezegd: literaire teksten hebben het vermogen om een betekenisvolle wereld op te roepen of te ‘openen’ voor ons als lezers. Ik kan door een roman dingen meemaken die anders voor mij verborgen zouden blijven, en daardoor kan ik mezelf beter leren begrijpen. Een roman kan een alternatieve wereld

oproepen, die verschilt van de ‘werkelijke’ wereld van alledag, maar ons juist daardoor scherper laat zien waar we ons bevinden. Door al deze aspecten spelen literaire teksten een niet onbelangrijke rol in het ontwikkelen van onze kijk op onszelf en de wereld waarin we leven. Zou zo iets niet ook kunnen gelden voor leesbare landschappen? Ik zal hieronder laten zien hoe zo’n alternatieve visie op het lezen van het landschap kan verklaren waarom mensen zich niet alleen aangetrokken voelen tot leesbare landschappen, maar hoe ze zulke landschappen als onderdeel kunnen zien van een moreel betekenisvolle manier van in de wereld zijn – leesbare landschappen bieden een grond voor een juiste verhouding tot plaats.

De semiotische opvatting van teksten en betekenis kan ons prima helpen te bevatten waarom we geschreven mededelingen kunnen begrijpen en waarom ze informatieve betekenis voor ons hebben. Maar als model voor het leesbare landschap is haar opvatting te beperkt. Er bestaan naast informatieve teksten ook andersoortige teksten, poëzie en romans, die weliswaar allerlei informatie bevatten, maar waarin het eigenlijk om iets heel anders gaat. Literatuur *opent een wereld*, dat wil zeggen: ze geeft ons toegang tot een werkelijkheid die in het boek vervat ligt, ze stelt ons in staat ons voor te stellen hoe het zou zijn om een ander persoon te zijn of in een andere tijd of plaats te leven, en kan daardoor onze kijk op de wereld of op onszelf voorgoed veranderen.

Wat zou het betekenen als we het leesbare landschap vanuit die alternatieve opvatting van lezen benaderen? En stelt zo’n alternatieve tekstopvatting ons misschien beter in staat te begrijpen wat het verband is tussen de leesbaarheid van een landschap en de betekenis die een landschap kan hebben voor de plaatsbetrokkenheid van mensen of zelfs voor hun plaatsgebonden identiteit?

Om de betekenis van landschappen in het leven van mensen te begrijpen, moeten we bij een ander uitgangspunt beginnen en inzien dat het leesbare landschap als object en de ‘lezende’ mens als subject *wezenlijk op elkaar betrokken* zijn. Een landschap lezen betekent eerst en vooral dat we *aandacht* hebben voor een landschap, en dat we openstaan voor het feit dat bepaalde plekken ons *aanspreken* of soms zelf iets van ons lijken te vragen – zorg, aandacht. Bij leesbare landschappen komt de diepere betekenis vaak pas naar voren wanneer (en voor zover) je echt bereid en in staat bent je in te laten met een plek omdat die je op de een of andere manier aanspreekt. Het gaat bij lezen dus niet alleen maar en niet in de eerste plaats om het *aflezen* van informatie, maar ook om het *verstaan* van de betekenis die een tekst voor je heeft – dat ik door een bepaalde tekst wordt geraakt is niet iets wat na het lezen plaatsvindt, maar is integraal onderdeel van het lezen zelf. Een roman kan pas iets voor me betekenen wanneer ik me engageer met de tekst, wanneer ik me verplaats in de hoofdpersoon, wanneer ik bereid ben op te gaan in de wereld die door de tekst zelf wordt opgeroepen. Wanneer we vanuit zo’n optiek naar leesbare landschappen kijken, dan gaat het niet zozeer om landschappen die informatie bevatten, maar dan gaat het erom dat sommige landschappen zich aan ons voordoen als betekenisvol – als voedsel voor de geest, om Van Toorns bewoordingen nog maar eens te gebruiken.

De Franse filosoof Paul Ricoeur (1913-2005) hield zich intensief bezig met de vraag wat lezen eigenlijk is. Zijn filosofie van het lezen begint met de basisvraag: wat is een tekst? In een beroemd artikel met dezelfde titel, definieert hij een tekst als een “taaluiting die op geschrift is vastgelegd” [Ricoeur, 1990, p. 108]. In tegenstelling tot het gesproken woord, waarbij er altijd een spreker aanwezig is die zijn eigen woorden kan uitleggen, bestaan geschreven teksten uit vastgelegde tekens zonder toelichting. De *tekst* heeft een leven onafhankelijk van de auteur, de tekst is – in de woorden van Ricoeur – “*geëmancipeerd* van de intentie van de auteur”. Om de betekenis van een tekst te begrijpen, heeft het niet veel zin om de auteur naar zijn bedoeling te vragen (in het uitzonderlijke geval dat je hem al zou *kunnen* vragen), want de auteur weet maar ten dele op welke manieren zijn tekst uiteindelijk gelezen zal worden. Dat geldt met name voor literaire teksten. Goede literatuur nodigt uit tot

herlezen, waardoor andere, interessantere en rijkere lezingen ontstaan, die nieuwe betekenissen aan de oppervlakte brengen die lang niet allemaal expliciet door de schrijver in de tekst zijn gelegd. De tekst stijgt uit boven de lezer en de schrijver. Om een tekst te begrijpen kan een lezer daarom niet terugvallen op de auteur, maar kan hij slechts proberen de tekst zelf zo goed mogelijk te lezen.

Er is volgens Ricoeur nog een ander verschil tussen geschreven teksten en het gesproken woord. In het gesproken woord *verwijst* de spreker naar een werkelijkheid waarvan zowel de spreker als de luisteraar deel uitmaken. De spreker kan bovendien de dingen waarover hij spreekt eenvoudig aanwijzen. Een geschreven tekst daarentegen verwijst niet naar de reële wereld zoals het gesproken woord, maar presenteert een *imaginaire* wereld. Een wereld die wordt opgeroepen door enkele zinnen, maar die eigenlijk voor het grootste deel oningevuld blijft. Een geschreven tekst *roept een wereld op*. Daarbij zitten er noodzakelijkerwijs allerlei lacunes in de tekst, omdat een tekst nu eenmaal nooit alle aspecten van de werkelijkheid waarin hij refereert expliciet kan maken. Om een tekst te begrijpen kan een lezer daarom niet anders dan de afwezige details op- en aanvullen, meestal zonder erbij na te denken. De tekst wordt op die manier toegeëigend door de lezer, want elke lezer zal de ontbrekende details in een tekst op zijn eigen manier aanvullen vanuit de context van zijn eigen leven. Zo ontstaan dus verschillende lezingen van een tekst. Toch betekent dit niet dat lezers volledig vrij zijn om te bepalen wat de tekst betekent; hun lezing moet immers wel recht doen aan de tekst zelf. Om de betekenis van een tekst goed te begrijpen moet je jezelf openstellen voor de wereld die door de tekst wordt opgeroepen en er tegelijkertijd voor waken dat je niet slechts je eigen vooroordelen op de tekst projecteert. In plaats daarvan moet je toestaan dat het werk (en de wereld die erdoor wordt opgeroepen) je horizon verbreedt en zo het beeld dat je van jezelf hebt verruimt.

Daar komt nog iets anders bij: we lezen een tekst nooit op zichzelf. Alle teksten verwijzen meer of minder expliciet naar andere, eerdere teksten, die zowel de lezer als de wereld in de tekst hebben gevormd. Deze gedeelde ‘horizon’ van tekst en lezer, deze intertekstuele context, bepaalt mede hoe een tekst wordt geïnterpreteerd. Je eigen achtergrond klinkt dus mee in je lezing van een tekst, maar de tekst werpt daar tegelijkertijd – als het goed is – een nieuw licht op. Op die manier zijn teksten wezenlijk voor de vorming van wat Ricoeur onze “narratieve identiteit” noemt. Ricoeur stelt dat “wij onszelf niet op onmiddellijke wijze kennen, maar bij de beantwoording van de vraag *wie* we zijn altijd al gebruikmaken en zijn aangewezen op de omweg van een verhaal, en dat verhaal wordt gevormd in gesprek met andere verhalen en teksten.” Volgens Ricoeur spreken teksten over mogelijke werelden en over mogelijke manieren om onszelf te oriënteren in deze werelden. De *betekenis* van een tekst kan volgens Ricoeur dus alleen worden ‘begrepen’ door een lezer die zichzelf actief engageert met de tekst om die te begrijpen terwijl hij tegelijkertijd openstaat voor de betekenis die door de tekst zelf wordt opgeroepen, waarbij de lezer de bereidheid heeft om deel te nemen in de wereld die door de tekst wordt opgeroepen en afstand te nemen van de alledaagse context van zijn eigen leven. Maar wie echt de betekenis van een literaire tekst wil begrijpen, moet ook *aanwezig* zijn in zijn eigen lezen, moet het verhaal in de tekst als het ware tot leven wekken door de betekenissen en woorden die in het eigen leven een rol spelen te laten meeklinken bij het lezen van de tekst. Goed lezen betekent volgens Ricoeur dus niet alleen dat de lezer zich ‘distantieert’ van zijn eigen leven, maar ook de context van zijn eigen leven gebruikt om de wereld zoals die door de tekst wordt opgeroepen tot leven te wekken. Uiteindelijk raken tekst en lezer met elkaar verstrikt in een gezamenlijk verhaal, waarin de lezer de betekenis probeert te vatten van wat de tekst hem te zeggen heeft, maar terwijl hij dat doet ook duidelijker krijgt wie hij zelf is. Door het lezen en interpreteren van teksten, leren we op een andere manier naar onszelf te kijken en leren we onszelf op een nieuwe manier kennen.

## Lezen als het plaatsen van jezelf in het landschap

Dit perspectief laat zich eenvoudig in verband brengen met het leesbare landschap. Allereerst bestaat het leesbare landschap net als een geschreven tekst uit materiële, vastgelegde tekens die nog moeten worden geïnterpreteerd. De vraag wat een landschap ons te zeggen heeft kan niet worden beantwoord door naar de bedoeling van de auteur te vragen. Sommige cultuurlandschappen zijn weliswaar met een bepaalde bedoeling ontworpen, maar ook die landschapsteksten hebben zich van hun auteurs losgemaakt. Het cultuurlandschap van de ruilverkavelingen uit de jaren vijftig van de vorige eeuw is weliswaar met een bepaalde bedoeling ontworpen – om het land efficiënter en productiever te maken – maar dat wil nog niet zeggen dat daarmee de betekenis van dit landschap ook voor de hedendaagse lezer staat voor vooruitgang, rationalisering en efficiëntie. Ook in het lezen van een landschap speelt de wederzijdse relatie tussen lezer en tekst een rol.

Het verschil tussen beide tekstopvattingen kan verduidelijken waar de benadering van het IVN verschilt met die van Van Toorn. Het IVN start met een scherp onderscheid tussen de objectiviteit van landschapstekens en de subjectieve waardeoordelen van de landschapslezer, en blijft uiteindelijk zitten met de vraag hoe het objectieve landschap en de persoon met elkaar verbonden kunnen raken. De landschapslezing van Van Toorn *vooronderstelt* daarentegen precies de relatie tussen beide, en kijkt naar de *act* van het lezen van het landschap zelf. Een dergelijk perspectief op het leesbare landschap laat een interesse zien in wat het betekent wanneer we zeggen dat een landschap zichzelf aan ons toont als een betekenisvolle tekst. En daarom zou deze manier van kijken ons misschien ook iets meer kunnen leren over het verband tussen de leesbaarheid van een landschap en de mogelijkheid om je met een landschap verbonden te voelen.

Het lezen van het landschap *veronderstelt* dat we ons *engageren* met de betekenissen van een plek die er op de een of andere manier om *vragen* door ons te worden begrepen. We zien een landschap, voelen dat het een diepere betekenis heeft en moeten vervolgens actief op zoek om uit te leggen waarom deze plek ons zo aanspreekt. Om de betekenis van het landschap te begrijpen, moeten we ‘investeren’ in de relatie met het landschap, dat wil zeggen: we moeten onze eigen wereld en onze eigen identiteit in verband brengen met wat ons kennelijk raakt. Weten waarom een landschap ons aanspreekt leert ons ook iets over onszelf. Tegelijkertijd moeten we bereid zijn om de tekst van het landschap onze wereld te laten veranderen.

Onze identiteit is het resultaat van de manier waarop we *ons zelf* hebben leren definiëren door *onzelf* te begrijpen in de context van onze vroegere plekken. Iemand kan over zichzelf ontdekken dat hij eigenlijk een kleine-stadbewoner is, en leren inzien dat de landschappen die hem aanspreken op de een of andere manier iets vertellen over de vroegere plekken waar hij zichzelf heeft gevormd – de nieuwe landschappen zijn zo als het ware *in gesprek* met de oude plekken. We spreken en denken altijd al vanuit een bepaalde plek, we zijn altijd al gevormd door de plekken waar we vandaan komen. Het is goed je bewust te zijn van die plekken, waarin je je hebt ontwikkeld tot wie je nu bent. Vaak zonder het te beseffen vertellen we voortdurend over de betekenis van plaatsen, meestal impliciet (“Die weg is de snelste route om van A naar B te komen”), soms explicieter (“Berlijn is een geweldig relaxte stad”).

Maar tegelijkertijd kan een plek ons iets nieuws vertellen over wat het betekent om werkelijk *hier* te zijn – en ons zo iets nieuws leren over wie wij zelf zijn. Wanneer we net als Willem van Toorn serieus proberen te nemen dat landschappen leesbaar kunnen zijn, betekent dus ook dat we de rol die landschappen spelen in de vorming van onze identiteit serieus nemen. We moeten onszelf leren begrijpen *door het landschap heen*, leren inzien hoe plaatsen ons mede hebben bepaald, mede hebben bijgedragen aan onze identiteit, en dat nog steeds doen. Zeggen waar je vandaan komt of waar je woont zegt iets over wie je bent, maar zegt

precies daardoor *ook* iets over die plaatsen. Maar het serieus nemen van de leesbaarheid van het landschap betekent ook dat je de landschappen serieus *interpreteert*, dat wil zeggen: niet stil blijft staan bij gestolde interpretaties van een plaats, maar steeds weer opnieuw de vraag stelt wat de betekenis van een bepaalde plek is. Het oude idyllische boerenlandschap in de uiterwaarden, dat eerder verhaalde van harmonie tussen de boer en zijn land, kan later, onder invloed van onze nieuwe landschapservaringen en nieuwe verhaallijnen, plotseling verschijnen als een overblijfsel uit een verleden dat we achter ons hebben gelaten – resten van een harde en wellicht angstige tijd, waar de mens zich voortdurend moest wapenen tegen de krachten van de natuur om niet ten onder te gaan. En wanneer een landschap als een wonde verschijnt, is het misschien wel gepast om die wonde te herstellen en het littekenweefsel om te duiden tot een verhaal over heling en genezing. Het lezen van een landschap leidt dus niet per se tot een conservatieve houding. Het kan ook betekenen dat een plek die je eerder op een bepaalde manier ervoer plotseling een nieuwe betekenis krijgt, die vraagt om een andere omgang met die plek.

We zien het landschap nooit zomaar, we zien het door de bril van onze door en door menselijke betrokkenheid. Schrijvers en kunstenaars laten ons soms de diepte van een plek zien. Die diepte is nooit zomaar aanwezig, maar krijgt pas betekenis door de betrokkenheid en creativiteit van de dichter die de plek onder woorden brengt en daarmee verbinding legt tussen wie en waar, tussen onze plek en onze identiteit. Veel romans en gedichten laten een waarheid zien van een landschap, en roepen een beeld op dat dieper gaat dan ‘mooi’ of ‘lelijk’. Zo’n rol speelt het landschap ook in veel gedichten van Willem van Toorn. De landschappen die hij beschrijft zijn tegelijk context en spiegel. Van Toorn laat zien hoe plekken een mensenleven met betekenis kunnen vullen.

### Haarlemmermeer<sup>2</sup>

Zoals een man ongeveer  
die in een huis vol dode  
maar nog warme herinneringen  
één leeg vertrek, zonder dingen  
van gisteren, wil bewonen,  
leven wij in dit lege meer:  
afwezig water, een bodem  
onder de voeten, niet meer.

's Nachts krast de wind, gekomen  
over ouder land, wellicht  
sporen van een dood gezicht,  
een vergane stem in het raam.  
Waait hij naar de slaap over  
resten van waterrovers,  
vissen in droogte gestrikt  
ter hoogte van dit gedicht.

Morgen vind ik een scherf  
Half in de grond, gekerfd  
met tekens van eeuwen geleden,  
door geen mens meer te lezen.

In onze dromen later  
stort de dijk in, stijgt het water.

Via de dichterlijke blik wordt het leesbare landschap inderdaad voedsel voor de geest.

---

<sup>2</sup> Van Toorn, 1977, p. 45.

Wat zulke gedichten laten zien is dat het aangesproken worden door een landschap ook kan betekenen dat ons beeld van onszelf en van de wereld verandert. Zo kan de schoonheid en serene rust van een boerenlandschap ons confronteren met onze eigen rusteloosheid, en het ideaal van een dynamisch stadsleven in een nieuw licht stellen. Een eeuwenoud cultuurlandschap confronteert ons ook met onze rol als erfgenaam van zo'n landschap. Alleen wanneer het landschap en ons eigen levensverhaal op deze *dialogische* manier met elkaar verknoopt raken, kan het landschap zo'n diepere betekenis krijgen en een waarlijk thuis zijn: een woonplek die mede bepaalt wie we zijn en waar ons leven zich afspeelt.

### **Literatuur**

- Drenthen, M. (2009). *Developing Nature along Dutch Rivers: Place or Non-place?*, in: M. Drenthen, J. Keulartz, J. Proctor (eds.), *New Visions of Nature, Complexity and Authenticity*, Dordrecht: Springer.
- Hendriks, K. & Kloen, H. (2007). *IVN Handleiding leesbaar landschap*. Culemborg: CLM.
- Ricoeur, P. (1981). *Hermeneutics and the human sciences. Essays on Language, Action and Interpretation*. Edited and translated by John B. Thompson, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ricoeur, P. (1992). *Oneself as Another*. Translated by Kathleen Blamey, Chicago: University of Chicago Press.
- Van Toorn, W. (1977). *Herhaalde wandeling. Gedichten 1960-1975*. Amsterdam: Querido.
- Van Toorn, W. (1988). *Een leeg landschap*. Amsterdam: Querido.
- Van Toorn, W. (1998). *Leesbaar landschap*. Amsterdam: Querido.
- Van Toorn, W. (1999). *De rivier*. Amsterdam: Querido.
- Van Toorn, W. (2007). *Project Nederland*. Amsterdam: Augustus.
- Van Toorn, W. (2011). *Het grote landschap*. Amsterdam: Querido.